

ATATÜRK'ÜN AZINLIKLAR BAĞLAMINDA ERMENİ SORUNUNA YAKLAŞIMI ÜZERİNE BİR TETKİK

*A Survey Upon Atatürk's Approach to Armenian Question in the
Context of Minorities*

*Naci ŞAHİN**

ÖZET

Atatürk'ün doğduğu ve çocukluğunu geçirdiği ve gerekse Balkanlardaki azınlıklar ile birlikte yaşadığı dönem onun siyasal birikiminin oluşmasına vesile olmuştur. Azınlık ve azınlık kültürü ile teması bu ayrıcalıklı zümrelerin bundan sonraki stratejilerinin ne şekilde oluşacağı konusunda Atatürk'ün ufkunu açmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurma sevdası iyice gün yüzüne çıkmıştır. Doğu Anadolu'da Ermeni terörü artmıştır. Mustafa Kemal Paşa Ermeni sorunu konusundaki ifadeleriyle Ermenilerin haksızlığını ve Türk Milleti'nin haksız suçlamayla karşı karşıya bırakıldığını ifade ile bu konudaki duyarlılığını üslup ve tarzıyla ortaya koymuş, Türk aydınının tercümanı olmuştur.

Anahtar kelimeler: Atatürk, Türk, Ermeni, azınlık, tehcir

ABSTRACT

The period in which Atatürk was born, led his childhood and lived together with minority in Balkans conduced his political experiences to be formed. His contact with minority and its culture, broadened his mind in respect of the way how these privileged groups settled their strategies. That after the First World War, an independent Armenian country was wanted to be established and the people who were living in those areas were genocided by Armenians is an evidence for the fact that contrary to the false belief in world public opinion, the genocide was made not by Turks but by Armenians. Mustafa Kemal Pasha put forth his sensibility by declaring his opinions about Armenian's wrongfulness and Turkish people's being falsely accused, therefore, acted as a spokesman for Turkish intellectuals.

Key words: Atatürk, Türk, Armenian, minority, emigration

GİRİŞ

Tarihi dönemlerden itibaren Anadolu coğrafyası jeopolitik ve jeostratejik konumundan dolayı önem ihtiva eden bir merkez hüviyetinde ola gelmiştir. Asya ve Avrupa kıtaları ile doğu ve batı medeniyeti arasında bir köprü konumunda olan Anadolu bu özelliği ile Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan boğazları ve diğer yandan da Ortadoğu'daki doğal enerji kaynaklarının merkezinde Kafkasya ile Orta Asya gibi doğal kaynakların varlığının bilindiği ülkelerin ana güzergâh üssü haline gelmiş bulunmaktadır.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi, nsahin@aku.edu.tr

XVIII. Yüzyıldan itibaren Avrupalı devletler yoğun mesai harcayarak Şark Meselesi de denilen sorunun bir parçası olarak, Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan uluslarla dolaylı ya da dolaysız olarak ilgilenmişlerdir. Avrupalı büyük devletlerin gelişen sanayilerine hammadde arayışları içerisinde oldukları bir dönemde potansiyel hammadde kaynaklarına sahip Osmanlı Devleti topraklarını paylaşmak için Osmanlı Devleti içerisindeki azınlıkları kullanmaktan geri durmamışlardır.

Atatürk, Balkan coğrafyasında doğmuş ve ilk çocukluk ve gençlik yılları da dâhil olmak üzere dönemin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel yapılanmasını birinci elden gözleme ve bunu ilerleyen günlerde senteze ulaştırma imkânına sahip olmuş bir liderdir. Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme döneminin sonlarına doğru, Balkanlardaki milliyetçilik akımları doruğa çıkmış bulunmaktaydı. Sırlar, Bulgarlar, Yunanlılar, Rumlar, Arnavutlar birbiri ardı sıra devletten kopmaya başladıklarında Atatürk bunun geri dönülemez bir olgu olduğunu hissetmiş, Anadolu Türk nüfusunun artık hâkim güç olma vaktinin geldiğini görmüştü. Balkanlardaki yaşamın Selanik ve Manastır bölümlerinde, çok iyi bir seviyededir. Avrupa'ya yaklaştıkça yaşam kalitesi artmakta, Anadolu'da ise yaşam buna kıyasla daha kötü durumdaydı.

1. Osmanlı Devleti'nde Azınlıkların Durumu

Osmanlı Devleti'nde yaşayan ve devletin azınlık olarak kabul ettiği Rumlar, Ermeniler ve Museviler, son derece iyi bir ekonomik ve sosyal yaşam koşullarına sahiplerdi. Osmanlı Devleti azınlıklara geniş ayrıcalıklar vermiş, hatta Ermeniler millet-i sadıka olarak isimlendirilmişlerdir. (Gidney, 1967: II). Ticaret, ekonomi ve sınaînin tamamına yakını başta Ermeniler olmak üzere bu azınlık guruplarının elinde veya himayesinde bulunmaktaydı. Osmanlı ülkesindeki ürünlerin ihraç edilmesi ve dışarıdan getirilen tüketim ve sınaî mallarının ülke içerisinde pazarlanması gibi ekonomik eylemleri bu azınlıklar sevk ve idare etmekteydiler.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'da bulunan dini ve milli teşkilatları olduğu gibi bırakmıştı. Bu bağlamda Hıristiyan dini reisleri, pek çok ve çeşitli imtiyazlara sahip oldular. Kendilerine her türlü serbestlik verildi. İstanbul'un fethinden beri Müslüman olmayanların elde ettikleri bu geniş imtiyazlar, milletimizin dinen ve siyaseten dünyanın en müsaadekar ve civanmert bir milleti olduğunu ispat eder en bariz delildir. (Atatürk, 2000: 1183).

1829 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından 1878 yılında imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması ile Bulgaristan özerk bir statüye kavuşturulmuştu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, Ermeni Patriği Nerses Varjebetyan başkanlığındaki Ermeni Meclisi, Rusya'dan işgal ettiği Anadolu topraklarından çıkmamasını, Fırat nehrine kadar olan toprakların Rus işgali altında kalmasını ve kendilerine tahsisi,

Bulgarlara verilecek imtiyazlardan Ermenilerin de yararlanmasını ve şayet işgal edilen topraklar Osmanlı devletine terk edilecekse bu topraklarda Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve Osmanlı devletinden bu teminatın alınmasını, ıslahat tamamlanana kadar da bu denetimin devam ettirilmesini talep etmişlerdir. (Küçük, 1984: 2). Ruslar önceki dönemden itibaren Ermenileri kışkırtmayı kendileri için bir görev addetmişlerdir. (Langer, 1972: 150). Oysa Ruslar Ermenileri kendi siyasi ve stratejik amaçları için kullanıyorlardı¹. (Arberry, 1969: 484-485)

1878 yılında imzalanan Ayastefanos Antlaşması² ile Ermeni sorunu ilk kez "Uluslararası" boyuta taşınmış olmakta ve Islahat Fermanı ile müslim ve gayrimüslimlerin eşit statüye getirilmesinin ardından, Ermeniler ayrıcalıklarını kaybetmiş bulunmaktaydılar. Bu durum Ermenileri son derece rahatsız ettiği gibi, mesela askerlik gibi cizye ödemekle muaf tutuldukları bu konumdan şimdi eşit statüye geldikleri için yararlanamayacaklardı. Bilinmesi gereken bir şey varsa o da Ermenilerin kendilerine hep ayrıcalık tanıdıkları ya da ayrıcalık istedikleri bölgelerde bütünüyle azınlık olarak bulunmaları ve çoğunluğu sağlayamamalarıdır. (Shaw, 1980: 198-202).

2. Milli Mücadele Döneminde Ermeni Terörü

Birinci Dünya Savaşı öncesi başlayan ve Osmanlı Devleti'ni büyük ölçüde terör faaliyetleriyle zor durumlarda bırakan Ermeni isyan ve hareketleri milli mücadele döneminde de devam etti. İstanbul'daki Ermeni Patrik Vekili kışkırtıcı açıklamalar yaparak, siyasi taleplerini yineledi³.

Bu sırada Osmanlı merkezi hükümeti ise İttihat ve Terakki Partisi ve onun mensuplarını suçlayıcı bir politika takip etmektedir. Nitekim Damat Ferit Paşa, Osmanlı milletinin savaş suçlusunu olmadığını, İttihatçıların padişahın bile haberi olmadan devleti Birinci Dünya Savaşı'na soktuğunu, dolayısıyla Ermeni Tehcirinden İttihatçıların sorumlu tutulması gerektiği konusu üzerinde durmaktadır.(Tansel, 1991: 258). Oysaki Ermeni tehciri

¹ Rusyanın Ermenileri siyaseten kullanmalarına ilişkin olarak bkz., Arberry A.Johns, *Reigion in the Middle East*, Volume:1, Cambridge University Press, Cambridge 1969, s. 484-485.

² Ermenistan'dan Rusya askerinin istilası altında bulunup Osmanlı Devleti'ne verilmesi gereken yerlerin boşaltılması, oralarda iki devletin dostane ilişkilerinde zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden Osmanlı Devleti Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliklerini sağlamayı garanti eder. Antlaşma ile ilgili olarak bkz., Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni-(1878-1918)*, İstanbul 1987, s.13; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (18178-1897)*, İstanbul 1984.; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri-Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, c. I, Ankara 1953.

İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara 1983.

³ *İkdam*, (8 Haziran 1919).

yerinde ve zamanında alınan bir kararla, tamamen müdafaa tedbiri olarak askeri amaçla cephe gerisinin emniyete alınmasından ibaretti.

Ermeni çetecileri boş durmamakta, Karaorgan, Sarıkamış, Kars ve Oltu'da yine Erzurum ve Pasinler, civarında Müslüman ahaliye zulümler yapmakla⁴, Bab-ı Ali, 23 Haziran 1919 tarihinde Erzurum Vilayetine gönderilen telgrafta, bu ve benzer mezalimlere meydan verilmemesi için gereken tedbirlerin alınması istenilmektedir⁵.

Kafkas cephesinde zaten zor koşullar altında bulunan muhacirlerin durumları gerçekten içler acısıydı. Bunlar yetmezmiş gibi, ellerinde avuçlarında bulunan bütün eşyalar Ermeni çeteleri tarafından gasp edilmiş,⁶ Kars'da Müslümanlardan bir grup Ermeniler tarafından cephe gerisine sevk edilerek baskı ve zulümle katledilmiş, mallarını Ermenilere teslim etmek istemeyen Kars-Kazan köyü halkından bir grup sınırı geçmek zorunda kalmıştı⁷. Nitekim Müslüman ahaliye yapılan baskı ve zulümlerin boyutu hakkında hazırlanan rapor her şeyi bütün açıklığı ile ifade etmekteydi⁸. Iğdır'ın bazı köylerindeki Kürtlere taarruz eden Ermenilerin yaklaşık iki bin kadar koyun alarak 8 kadını şehit ettikleri ve yöre halkının göç etmeye hazırlandıkları belirtilmektedir⁹.

Ermeniler bunlarla yetinmemiş, Başköy'ü işgal ederek, toplarını Armutlu köyüne çevirmişler ve bu mıntıkada Müslümanlarla çarpışmışlardır. Darphane, Başköy, Çürük, Kalaba, Akkoyun, Kanlıkaya köyleri Ermeniler tarafından yağma ile ahalinin son derece perişan olduğu,¹⁰ yine Sarıkamış bölgesinde, bir kısım Ermeni çetelerinin Bedrevans, Kalender, İslamsor, Ahalik-i Ulya, Sıçankal'a, Ağviran, Zivin, Azab köyleri ahailerini soykırıma tabi tuttıkları anlaşılınca, yaklaşık on bin kişiyi esir ya da katlettikleri bu bağlamda esir edilenlerden hiç haber alınmadığı gibi, katledilenlerin, ise hunharca dere içlerine, hanelere ve ahırlara toplanılarak kurşunlandığı, büyük bir kısmının süngü ve baltalarla parçalanarak katledildikleri, bazılarının üzerlerine gazyağı dökülerek yakıldıkları çocukların burun ve kulaklarının kesilerek parça parça doğrandıkları yine bazılarının göğüslerinden çivi çakmak suretiyle, süngülandıkları, bir kısmının boğazlanarak öldürüldüğü gibi kadınların bir kısmının tecavüz edildikten sonra, memelerini keserek işkencelerle öldürüldüğü, kalan az sayıda insanın ise namus ve canlarını kurtarabildikleri anlaşılmaktadır.

⁴ B O A. HR. SYS. HU, 136-(21.06.1919).

⁵ B O A. HR. SYS. MÜ. 57/4-(21.06.1919).

⁶ B O A. HR. SYS. HU. 136-(18.07.1919).

⁷ B O A. HR. SYS. HU. 136-6(19.07.1919).

⁸ Ermenilerin yaptığı baskı ve zulümlerin mahiyeti ile ilgili olarak Nebi Ağa'nın elde ettiği malumatlar doğrultusunda hazırlanan rapor ile ilgili olarak bkz.; B O A. HR. SYS. HU, 136 (10.07.1919).

⁹ B O A. HR. SYS. MÜ. 57-4(19.07.1919).

¹⁰ B O A. HR. SYS. HU.136-6(14.07.1919)

Ermeni çetelerinin bu gaddarane baskı ve zulümleri yanında girdikleri köylerin mal, hayvan ve zahirelerini yağmalamak suretiyle ele geçirdikleri, binlerce hane, dükkan ve cami'i yağlamayıp harap bir hale getirdikleri ve yaktıkları, büyük ve küçükbaş olmak üzere, yüz binlerce baş öküz, inek, dana, manda, at, kısırak, merkep, koyun, keçiyi gasp suretiyle ele geçirdikleri, yine zahire olarak yüz binlerce kile buğday ve arpa ile on binlerce para, binlerce altın, kadınların ziynet eşyaları, yüzlerce yatak ve bal peteklerine varıncaya değin, evlerdeki bakır eşyaları ve diğer ev eşyalarını gasp ve yağmaladıkları anlaşılmaktadır¹¹.

Alınan başka bir haberde, Kağızman eski mutasarrıfı Arslan Bey'in sekiz nüfuslu ailesi ile birlikte Kars'a giderken Ermeniler tarafından yolculuk sırasında ailesine kendi gözleri önünde tecavüz edildiği ve daha sonra da katledildikleri haberi alınmış bulunulmaktaydı¹².

Ermeni çetelerinin bu faaliyetlerine karşılık, Kars, Ardahan ve Batum dâhilinde Müslüman ahaliye yapılan bu zulümlerin sona erdirilmesi için Dersa'adet'deki Amerikan sefirine başvurulmak bir çare olarak görülmüş ve düşünülmüştür¹³. İngiliz temsilcisi Rawlinson sınırın her iki yanında incelemeler yapmış, ve bu konuda bölgede yaşanan gelişmeler ile ilgili olarak ayrıntılı bir rapor hazırlamış bulunmaktadır. Rawlinson hazırladığı rapora göre, Erzurum-Oltu'dan, Doğubayezid'e kadar olan bölgede Ermenilerin yoğun biçimde katliam yaptıklarını kabul etmekte, Ermenilerin bu faaliyetlerinin cezalandırılmaları için müttelikler nezdinde başvuruda bulunularak kuvvet gönderilmesinin sağlanmasını talep etmiştir. Rawlinson'un bu raporuyla İngilizlerin Kafkasya bölgesine yeniden kuvvet göndermek için yol açılacağı fikri olgunlaştırılmaya çalışılmıştır¹⁴.

Ermeniler geri dönmeye başlarken, Ermeni taşkınlığı giderek artmaktadır. Birinci Dünya Savaşından sonra savaş devam ederken göç ettirildikleri Suriye'nin Deyr-i Zor bölgesinde Telgraf Müdürü Muharrem Efendi'yi Fransız askeri kıyafeti giymiş ama Ermeni olan askerler tarafından trende yaralayarak aşağı atmışlardır. Telgraf Müdürü, Muharrem Efendi kaldırıldığı hastanede ölmüştür. Ermeniler bununla yetinmeyip, bu arada değerli eşya ve paralarını da almışlardır¹⁵.

Fransızların güney cephesinde yaptığı katliamlar Ermeni yanlısı yazarları da çileden çıkarmıştır. Fransızların ordunun yükünü azaltmak için Kilikya'da kurdukları doğu lejyonuna Ermeni gönüllüleri katmakla sorumsuz bir politika izledikleri ve Fransızlar Ermenilerin çeteler kurmalarına imkan ve zemin hazırlamışlardır. Bütün bunlardan sonra olan ve gelişen olaylardan dolayı Fransızlar Ermenilerden daha çok suçludurlar.

¹¹ B O A. HR. SYS. HU. 136,(21.07.1919)

¹² B O A. HR. SYS. HU. 136-(14.07.1919).

¹³ B O A. HR. SYS. HU. 136,(25.07.1919),

¹⁴ B O A. HR. SYS. HU. 136-(26.07.1919).

¹⁵ B O A. HR. SYS. MÜ, 5/16070-151, (1 Haziran 1919).

(Toynbee, 1923: 310-312). Nitekim Adana ili içindeki Müslümanlar, tepeden tırnağa kadar silahlandırılmış olan Ermenilerin süngülerinin baskısı altında her dakika öldürölmek tehlikesi ile karşı karşıya bulunuyorlardı. Canlarının ve bağımsızlarının korunmasından başka bir şey istemeyen Müslümanlara karşı uygulanan bu zulüm ve yok etmek politikası, medeni insanlığın dikkatini çekecek ve onları insafa getirecek nitelikte iken, aksinin yapıldığını iddia ederek ondan vazgeçilmesini isteme gibi bir teklif nasıl ciddi olarak kabul edilebilirdi? (Atatürk, 2000: 260-261).

İngiltere Ermeni Komitesi temsilcilerinin Mösyö Lloyd George'a verdikleri bir muhtırada, Türk Ermenistan'ının, Osmanlı Hükümeti'nden ayrılmasını talep ettikleri, Amerika'nın bu arazi üzerinde bir vekalet kabulünü reddetmesi halinde, Osmanlı memleketinin Doğu vilâyetlerinin Erivan Cumhuriyeti'ne bağlanması gerektiğini belirttikleri, muhtırada bundan başka Ermenistan'a Karadeniz'de yeterli bir çıkış noktası verilmesinin de istendiği¹⁶ görölecektir.

Maraş gibi diğer güney illerimizde de azınlıklar boş durmamaktaydı. Urfa'da da Ermeni ve Süryani'lerden oluşan 1200 kişilik bir kuvvetin, kendilerine iyi davranılması üzerine Fransızlara katıldıkları, bunların Fransızlar tarafından silahlandırıldıkları anlaşılmaqla, kendilerine tarafsız kalmaları için gereken öğüt verilmişse de bu öğütleri dinlemeyerek Fransızların Türklerle yaptıkları savaşıara katıldıkları anlaşılmaktadır (BES, 1992: 418-419).

Bir yanda şehir merkezlerinde eylemlerini sürdüren, Ermeniler diğer yandan da kent merkezleri dışında faaliyetlerine devam etmekteydiler. Nitekim Konya'dan Adana'ya sevk edilmekte olan kırk kadar esir Türk askerinin Pozantı-Gülek Boğazı arasındaki bölgede Ermeniler tarafından tertip edilen baskın sonucu katledildiği¹⁷ belgelerden anlaşılmaktadır.

Ermenilerin, İngilizlerin desteğiyle, Batum'u işgal ettikleri esnada sınıra yığıdıkları Gürcü kuvvetlerini sınırdan çekmekle beraber, bir süre daha Batum'da kalmaya karar verdikleri; Ermenilerin Çıldır ve havâlisi ile Zengizor mıntıkasında Müslümanlara karşı başlattıkları katliâmın devam etmesinden dolayı Azerbaycan hükümeti ile Ermenistan arasındaki münasebetin gerginleştiği görölmektedir¹⁸.

3. Mustafa Kemal Paşa ve Ermeni Sorununa Yaklaşımı

Mustafa Kemal Paşa, o dönemde yaşamış bir asker konumu itibariyle bazı bilgi ve belgelere doğrudan ulaşabilmiş bir görevlidir. Bundan dolayı, o günlerin buhranlı ve karanlık günlerini etraflıca anlatmaktadır. Nitekim İstanbul'dan gönderilen tebligatla 19 Şubat 1920 tarihli yazıdan bahisle, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın önce İstanbul'daki siyasi temsilciliğine bir

¹⁶ Haberle ilgili gelişmeler ve ayrıntılar için bkz., *İkdam*, (02.04.1920).

¹⁷ *B O A. HR. SYS.* 2556- 1/171.

¹⁸ *B O A. HR. SYS.* 2635- 3/31(29.02.1920).

yazı gönderdiğinin haber alındığını bildirmektedir. Bunun üzerine İngiltere'nin İstanbul'daki siyasi temsilciliğinin gelen bu yazı üzerine Osmanlı Devleti'ne sözlü bir tebligatta bulunarak padişahlık başkentinin Osmanlı Devleti'nde bırakıldığının bildirildiğini ifade etmektedir. Fakat bununla birlikte, Ermeni katliamının durdurulması ve Yunanlılarla bütün İtilaf Devletleri'nin kuvvetlerine karşı olan tutumumuzun değiştirilmesi istenmiş; Bu yapılmadığı takdirde barış şartlarının İstanbul hükümeti aleyhine değiştirileceği ifadesinin ve izleniminin edinildiği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine İstanbul hükümetinin tedbir almak lüzumunu hissettiği ve buna istinaden de *“şikayete yol açacak en küçük olaylara bile meydan bırakılmaması”* tavsiye edilmekteydi.

Mustafa Kemal Paşa bu olayların ve değerlendirmelerin arkasındaki gerçek niyetin ancak ve ancak, Anadolu'yu işgal etmiş bulunan itilaf devletlerinin birliklerinin İstanbul'un alınmasını ve işgal edilmesini kararlaştırdıkları fikrinin olabileceğini ifade etmektedir (Atatürk, 1922: 125).

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul hükümetine egemen olan düşüncenin, Anadolu'yu işgal eden İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan'ın kısa bir zaman süresi içerisinde Anadolu işgallerini bırakarak çekilecekleri fikri olduğunu ifade etmektedir. Eğer anlaşma şartlarına uyulursa işgalci devletlerle daha az problem yaşanacağı düşüncesinin İstanbul hükümetine egemen olduğunu belirtmektedir. Değişik alternatifler üzerinde fikir yürüten Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da ortaya çıkan Kuva-yı Milliye hareketinin ilerleyişinin durdurulamayacağını anlaşılmaması ve bu milli hareketin güç kazanmasının önüne geçilemeyeceğinin görülmesinin, itilaf devletlerinin birer bahane ile İstanbul'un işgal edilmesine zemin hazırladıklarını ifade etmektedir. Bu bağlamda aslı astarı olmayan sözde Ermeni soykırımının gündeme getirilerek, bu işgallerini gerçekleştirmek ve haklılık kazandırmak istediklerini belirtmektedir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, bu son tahmininin gelişen olaylar çerçevesinde doğrulandığını ifade etmektedir (Atatürk, 1922: 126).

Ne var ki, İstanbul Hükümeti'nin, İngiliz temsilciliğinin teklifinden böyle bir anlam çıkarmaya yanaşmamış, aksine ümide kapılmış olduğu görülüyordu. İngiltere'nin teklifinin aslında aldatmaca bir plan olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekte sükûnet sağlanır ve anlaşma şartlarına uyulursa bu konuda İngiltere'nin gerekli kolaylığı sağlayacağına ilişkin somut bir güvenceleri görünmemektedir.

Mustafa Kemal Paşa, Ermeni katliamı gibi sözde iddiaların gerçeğe uygun olmadığını ifade etmektedir. Türkler tarafından bir katliam yapılmak şöyle dursun, tam tersine Ermenilerin yabancı devletlerden gördükleri destekle güney bölgelerinde Müslümanlara saldırılara geçtiklerini ifade etmektedir. Bu saldırıların Ermeniler tarafından insafsızca ve insanlığa sığmayan bir anlayışla gerçekleştirildiğini ifade eden Mustafa Kemal Paşa, eskinin o acı günlerine dönülmesini ve bu acı olayın hatırlanmasının yararına

işaret eder. Mustafa Kemal Paşa, Maraş'ta çıkan olayları örnek vererek, yabancı kuvvetleri ile birleşen Ermenilerin, top ve makineli tüfeklerle Maraş gibi eski bir Müslüman şehrini yerle bir ettiklerini ve hiç bir suçu olmayan kadın ve çocukları öldürdüklerini anımsatmaktadır. Tarihte emsali ve benzeri görülmeyen bu olayın sorumlularının Ermeniler olduğunu, Müslümanların ise yaptıkları şeyin sadece meşru müdafaa yaparak haklarını korumaktan ibaret olduğunu belirtmektedir. Yaklaşık olarak yirmi gün süren bu olayın kahramanlarının Ermeniler olduğuna, şehirde kalan Amerikalılarında şahit olduğunu ve bu katliamın Maraş'taki Amerikalılarca İstanbul'daki Amerikan temsilciliğine telgrafla bildirildiğini ifade etmektedir (Atatürk, 1922: 126).

Doğu Anadolu'daki yaşayan Müslüman Türk'lerin uğradığı katliamlar bir tarafta (Şahin, 2005:117-141), Anadolu'nun güneyinde olan bu olaylar konusunda Mustafa Kemal Paşa'nın, Maraş'ta, Fransız ve Ermenilerin yaptıkları katliamlar sebebiyle Müdafaa-i Hukuk şubelerine çektiği telgraflarında: "...Her tarafta mitingler yapılarak hükümet-i merkezî ve yabancı temsilcilerine bu zulümlere bir son verilmesi için müracaat olunmasını" (Kocatürk, 1999: 129) istemekteydi.

Esasında Anadolu'nun pek çok yerlerinde karanlık günler yaşanmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, bu dönemin hüznünlü anlarını daha sonra Nutuk'ta ayrıntılı olarak anlatmaktadır. 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a ayak basan Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasıyla neticelenen bir genel harpten çıktığını belirterek, devletin ordularının her tarafta yenilmiş ve koşulları son derece ağır olan bir antlaşma imzaladığını beyan etmiştir. Kendisinin o dönemin Anadolu'sunun çevre koşullarını birinci elden gören sorumlu bir aydın olarak yaptığı tespitler dikkat çekicidir.

Anadolu halkının uzun süren savaşlar döneminden sonra gerek ekonomik ve gerekse de sosyal olarak büyük sıkıntılar içerisinde olduğunu, büyük savaşın sorumlularının ise çareyi ülke dışına kaçmakta bulduklarını, gerek saltanat makamında oturan sultan Vahdetin ve gerekse de hükümet erkinin başı olan Damat Ferit Paşa'nın aciz, haysiyetsiz, alçakça ve soysuzca davrandıklarını ifade etmektedir. Osmanlı ordusunun yenik bir devletin ordusu olarak antlaşma şartları gereği elinden bütün silah, araç ve gereçlerinin alındığını ve her yerde işgallerin yaşandığını belirtmek suretiyle durumun vahametini ortaya koymuş bulunmaktadır. Gerçekte İtilaf devletleri Mondros Ateşkes Antlaşmasının hükümlerini açıkça ihlal etmekten geri durmuyorlardı. Atatürk'ün deyimiyle birer bahane bularak işgallerini gerçekleştiriyorlardı. "Adana ili, Fransızlar; Urfa, Maraş, Ayıntap (Gaziantep) İngilizler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konya'da İtalyan askerî birlikleri, Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor. Her tarafta yabancı subay ve memurlar ile özel ajanlar faaliyette." (Kocatürk, 1999: 129). Bu ifadelerde Anadolu'nun kısım kısım yabancı işgal

birliklerinin eline geçtiği açıkça görülmekte, imzaladıkları sözde antlaşmalarda bile, antlaşma şartlarının kağıt üzerinde kaldığı görülmektedir.

15 Mayıs 1919'da, esasında İtalya'ya verilmesi gereken ve Paris Barış Konferansında böyle olması kararlaştırılmış işgal haritasına göre, İtilâf Devletleri Yunan ordusunu İzmir'e çıkartarak, kendileri lehine olmak kaydıyla Ankara hükümetini Yunan ordusunu kullanarak pasifize etmeyi amaçlamaktaydılar. Böylelikle hem İngiliz askeri ölmemiş olacak, Anavatan İngiltere'deki kamuoyunun baskısı en aza indirgenmiş olacak, Yunan ordusu kullanılarak Ankara Hükümeti susturulacak, bunun karşılığında da Yunanlılara Anadolu toprakları vaat edilmiş olacaktı.

Atatürk'ün belki de en önemli ve dikkat çektiği hususların başında Hıristiyan azınlıkların faaliyetleri gelmektedir. Ülke topraklarının hemen her yerinde Hıristiyan azınlıkların gizli ya da açık faaliyet içerisinde olduklarını ve devletin bir an önce parçalanması için çaba gösterdiklerini ifade ile, elde edilen belgelerden ve delillerden kesin olarak anlaşılmıştır ki; İstanbul Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nde gizli olarak kurulan Mavri Mira Cemiyeti'nin Anadolu'nun değişik illerinde çeteler kurarak bunları sevk ve idare ettiğini, Yunanistan lehine propaganda ve faaliyetlerde bulunmakla meşgul olduğunu söylemektedir. Mustafa Kemal Paşa devamla; "*Yunan Kızılhaç'ı ve Resmî Göçmenler Komisyonu, Mavri Mira Hey'eti'nin çalışmalarını kolaylaştırmakla görevli. Mavri Mira Hey'eti tarafından yönetilen Rum okullarının izni teşkilâtları, yirmi yaşından yukarı gençleri de içine almak üzere her yerde kuruluşunu tamamlıyor. Ermeni Patriği Zaven Efendi*¹⁹ *de, Mavri Mira Hey'eti ile birlikte çalışıyor. Ermeni hazırlığı da tıpkı Rum hazırlığı gibi ilerliyor. Trabzon, Samsun ve bütün Karadeniz sahillerinde örgütlenmiş olan ve İstanbul'daki merkeze bağlı bulunan Pontus Cemiyeti hiç bir engelle karşılaşmadan kolaylıkla ve başarıyla çalışıyor*",²⁰ (Atatürk, 2000: 3-4), demek suretiyle, kurulan bir takım yabancı ve zararlı teşkilatların içimizdeki azınlıklardan ve dış destekle hayat bulduğunu ifade etmektedir.

¹⁹ Patrik Ohannes Arşoroni Efendi'nin istifa etmesiyle birlikte Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Umumisi bu istifayı kabul etmiş, (*Tanin*, 08.03.1913), yerine bir süre Piskopos Cevahirciyan Efendi patrik kaymakamı seçilmiş ve nihayet Atatürk'ün Nutuk'ta ifade ettiği ve Türk Kurtuluş Savaşı'na açıkça cephe alan Patrik Zaven Efendi 85 üyenin 64'ünün oyunu alarak seçilmiştir. Bkz. *Tanin*, (14.09.1913).

²⁰ Nitekim bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa'yı haklı çıkartan gelişmeler birbiri ardı sıra gelişecektir. İstanbul'da bulunan Ermeni Patriği Zaven Efendi başta İngiltere, Fransa ve İtalya olmak üzere, İtilaf devletleri nezdinde siyasi ve sosyal propaganda faaliyetlerinde bulunmak üzere İstanbul'dan ayrılacaktır. Patrik Zaven Efendi İstanbul'dan yola çıkmadan önce yaptığı açıklamada: "Ermeni milletinin elem verici durumu malumdur. Dünyanın geleceğini ellerinde bulunduran zevata bunu anlatmak için Paris'e gidiyorum. Londra'ya da gitmem pek muhtemeldir" diyecektir. Bu arada siyasi desteğini artıran Patrik Zaven Efendi'ye Ermeni Katolik ve Protestanlarından da birer temsilcinin Paris'te katılacaklarına dair haber ve ayrıntıları için bkz., *İkdam*, 14 Şubat 1920.

Ermenilerin, Doğu Anadolu'da Kars, Kağızman ve Nahçıvan civarlarında yaptıkları mezalimin ileri boyutlara ulaşması üzerine buralardan göç etmeye karar veren Müslüman ahalinin göç edebilmesi için yeterli can güvenliklerinin olmadığı gibi, Erzurum'da bulunan İngiliz temsilci Rawlinson'un da bu bağlamda bu durumu teyit ettiğinin ve bu durumun araştırılması ve resmiyete dökülmesi için bu bölgeleri kapsayan geziye dair güvenliğinin sağlanması istenilmektedir²¹. Başka bir rapor doğrultusunda İngiliz temsilci, Rawlinson, kendisine ulaşan bilgilere göre Müslümanların zarar gördüğünü ifade ile Kağızman, Mescidli, Gülyantepe, Kurudere, Akçakale, Bozkuş ve Karakuş'ta Müslüman Türklere yapılan soykırımın haberini almıştır²².

Ermenilerin yaptıkları katliam ve mezalimlerin ardı arkası kesilmemekteydi. Nitekim 8 Temmuz 1919 tarihinde, Yomra, Isısu, Topyolu, Yağmurdere, Keşişköy, Maçka, Karaorgan, Kağızman, Zırnık, Balıkgöl, Abbasköy, Kars, Sarıkamış, Diyadin, Akçakale civarında katliam, zulüm ve yağmalar birbiri ardı sıra gerçekleşmekteydi²³.

Mustafa Kemal Paşa, bölgedeki Ermeni siyasi faaliyetlerini dikkatle takip etmekteydi. Bu faaliyetlerle ilgili olarak, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubelerine birer telgraf göndermiş ve Kafkaslar bölgesindeki Ermeni ve Gürcü faaliyetleri hakkında bilgi vermiştir (Kocatürk, 1999: 132).

Atatürk'ün güney bölgesinde yeni bir düşman taarruzuna karşı alınacak önlemler hakkında ilgili kumandanlara gönderdiği telgrafta ise şunları ifade etmektedir; "...Gelecekte siyasi vaziyet ne olursa olsun Fransızlarla Ermenilerin Maraş civarındaki mağlubiyetlerini tamire çalışacakları şüphesizdir" (Kocatürk, 1999: 132). Yine Maraş'ta Fransız askeri üniforması giymiş, Ermeni askerlerinin yaptığı talan ve zulümlere karşılık Fransız askeri kuvvetlerinin yenilgiye uğraması ve kazanılan zaferden dolayı Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, 3. Kolordu Kumandanını tebrik ederek, Fransız ve Ermenilerin bu yenilginin acısını almak üzere harekete geçeceklerini ifade ettiği görülecektir (Tansel, 1991: 203). Nitekim ortaya çıkan gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'yı bu düşüncesinde haklı çıkartacaktır.

Mustafa Kemal Paşa, 15 Haziran 1919 tarihinde Erzurum Vilayetine gönderdiği şifre telgrafta Ermenilerin Nahçıvan, Amasya ve Çulfa civarında yaptıkları zulümleri anlattıktan sonra Rus Bolşevik hükümeti ordularının Karakilise civarına kadar geldiklerini ve tedbir alınmasının gerekli olduğuna dair bilgiler verdiği görülmektedir (Kocatürk, 1999: 88).

Atatürk Nutuk'ta doğu bölgelerimizdeki durum hakkında verdiği

²¹ B O A. HR. SYS. HU. 136, (7 Haziran 1919). Gelişmeler devam ederken, bir taraftan da merkeze bu bölgede yapılan katliam ve mezalim ile ilgili bilgiler birbiri ardı sıra ulaşmaktaydı. Bunlardan birisinde Batum, Ardahan ve Kars bölgesinde Ermeni, Rum ve Gürcülerin yaptıkları mezâlime dair gönderilen raporlar hakkında bkz., B O A. HR. SYS. MÜ. 57/4-(7 Temmuz 1919).

²² B O A. HR. SYS. HU. 136-(8 Temmuz 1919).

²³ B O A. HR. SYS. HU. 137-(Temmuz 1919).

bilgilerde, Ermenilerin Türkleri öldürmek ve ortadan kaldırmaktan bir an bile geri durmadıklarını ve özellikle de Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra taşkınlıklarını giderek artırdıklarını özellikle belirtir. 1920 yılının Sonbaharında Ermenilerce yapılan zulümler o derece dayanılmaz bir hal aldı ki, Ermenistan üzerine askeri harekât yapılması zorunluluğu ortaya çıkmış oldu. Bunun üzerine 9 Haziran 1920 tarihinde, Doğu bölgesinde geçici seferberlik ilan edilerek, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Doğu Cephesi Komutanı olarak atandı. Mustafa Kemal Paşa, kendilerinin yaptıkları bu atamadan sonra, 1920 Haziran'ında, Ermenilerin, Oltu'da kurulan, mahalli Türk yönetimine karşı hareketle, o bölgeyi ele geçirdiklerini ifade etmektedir. Bunun üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından Ermenilere 7 Temmuz 1920 tarihinde bir ultimatoma verildiği ancak Ermenilerin aynı şekilde hareketlerine devam ettiklerini ve nihayetinde, seferberlikten üç buçuk dört ay kadar sonra, Ermenilerin Kötek, Bardiz bölgelerinde toplanan kuvvetlerimize taarruzu ile doğu cephesindeki savaşın başladığını ifade etmektedir.

Bunlar olurken, Mustafa Kemal Paşa, Ermeni Sorunu ile ilgili olarak düşüncelerini çok net bir biçimde açıklamış, O dönemin içerisinde yaşayan bir olan bir subay olarak, İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri temsilcilerine ve Amerika Yüksek Komiseri Amiral Bristol'e, gönderdiği yazıda Anadolu'da Ermenilerin öldürüldüğüne dair gerçek dışı haberleri yalanlamakta; *"..Bu uydurma Ermeni kırım meselesi ve tüm dünyayı aldatmak için yaratılan bu kin ve hırs ürünü propagandaların niteliği hakkında uygarlık ve insanlık dünyasının bir kere daha aydınlatılması ve bu suretle haksızlığa uğramış Türk ulusunun iğrenç ve alçakça bir suçlamadan arındırılması için İtilaf Devletleri ile Amerika hükümetinin adaletseverlik duygularına müracaat ediyoruz"* (Kocatürk, 1999: 134-135) demektedir.

Nitekim James Bryce ve Arnold Toynbee, Ermenilerin iddialarına kanıt olarak gösterdikleri Blue Book adlı kitapta, Türklere haksızlık yaptıklarını ve propaganda amaçlı olarak yazdıklarını itiraf etmektedirler (Bryce ve Toynbee, 2005: 28-29).

Bu arada, Kağızman'ın güney-batısında bulunan Şorlu köyüne gelen kırk kişilik Ermeni kuvvetinin gündüzleri Aras geçidinden gelen giden Müslümanları katlettikleri ve geceleri de muhtelif yerlere pusu kurdukları haberi alınmıştır²⁴. Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle, yabancı devlet temsilciliklerine Ermenilerin Doğu bölgesinde halka yaptıkları zulüm ve işkenceleri protesto eden birer telgraf gönderilmiştir *"... Bu hareketleri şiddetle protesto ettiğimiz ve bu tecavüzlerin önü alınmazsa cihanın pek büyük facialar doğmasına tanık olacağının bağlı olduğunuz hükümetlere süratle ulaştırılmasını rica ederiz"* (Kocatürk, 1999: 134).

²⁴ BOA. HR. SYS. 2878/27-(04.06.1920).

Mustafa Kemal Paşa, 12., 13., ve 20. Kolordu Komutanlıklarına gönderdiği telgrafla da özellikle Anadolu'nun Kilikya olarak adlandırılan güney bölgesinde devam eden Ermeni zulümlerinin bir an evvel son bulması için gereken tedbirlerin bir an evvel alınmasının lazım geldiğini ifade etmektedir. Ancak bunun kamuoyuna yanlış aksedebilecek tarafının bu atmosferde sanki her şey Ermeni kırımını yapıyormuş gibi değerlendirildiğinden ya da böyle bir izlenim verebileceğinden dolayı böyle bir tedbirin bu gibi yanlış söylenti ve suçlamalara yer bırakmayacak şekilde idaresinin lüzumu üzerinde durmaktadır (Kocatürk, 1999: 137). Bu cümleden olarak, batılı devletler Londra'da Şark Meselesini yani başka bir anlamıyla Osmanlı Devleti'nin paylaşılma tasarılarını görüşerek Balkanlardan ve Anadolu'dan atma planlarını görüşüyorlardı. Vakit gazetesi haberinde, Londra'da başvekiller arasında gerçekleşen uluslar arası siyasi toplantıda, her şeyden evvel Şark Meselesi'nin görüşüleceği haberini birinci sayfasında vermekte, bundan sonra barış kongresinin resmî surette Paris'te toplanacağını ve Türk temsilcilerinin davet olunarak antlaşmanın artık kesin şeklinin tanzim edileceğini, üç günlük kısa bir müddet içinde Londra'da Şark Meselesi'nin genel hatlarının tetkik olunacağını yazmaktadır.²⁵

Ermenilerin kendilerine yönelik olarak iddia ettikleri soykırım suçlaması olmadığı gibi tamamen siyasi kaygılardan toprak isteklerinden kaynaklanmaktadır. Zaten sözlük anlamıyla, "Savaş ve barış zamanlarında belirli bir ırk veya milliyete mensup bireyleri, etnik ya da dini bir grubun üyelerini öldürmeye, onlara zihinsel ya da bedensel açıdan zarar vermeye, nesillerini sürdürmelerine engel olacak bir takım tedbirler almaya, daha aşırı düzeyde onları toptan yok etmeye yönelik eylemlerin tümü" (Demir ve Acar, 1997: 78) olarak ifade edilen soykırım (jenosid) şöyle dursun, Osmanlı Devleti kendi vatandaşları olan Ermenilerin, yine Ermenilerin teröründen dolayı onlara karşı cephe almaktan kaçınmış ve savaş sonrasında eski yerlerine geri dönmek üzere güvenli bölgelere taşınmasını amaçlamıştır.

Atatürk şöyle söylemektedir; "...Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin gerçek çıkarlarından ziyade dünya kapitalistlerinin ekonomik çıkarlarına göre halledilmek istenen mesele Kars Antlaşması ile en doğru çözüm şeklini buldu. Asırlardan beri dostane yaşayan iki çalışkan halkın dostluk bağları memnuniyetle tekrar kuruldu". (Atatürk, 2000: 45).

Başka bir konuşmalarında ise, Türkiye devletinin, Dış siyasetinde başka bir devletin hukukuna tecavüz olmadığını ancak bunu yaparken, hakkımızı, hayatımızı, memleketimizi, namusumuzu müdafaa etmemiz gerektiği hususundaki kararlılığını ifade etmektedir. Günümüz medeniyetinin devletlerarası münasebetlerde kullandığı ve gerçekten de bu yüzyılda en yüce ve temiz emel ve düşüncelerin bir özeti demek olan "her milletin kendi mukadderatına kendisinin hâkim olması" hakkını bütün yeryüzünde yaşayan

²⁵ Vakit, (21.02.1920)

milletler için tanıdıklarını ifade eden Atatürk, bunu yaparken başkalarından da kendi mukadderatımızı kayıtsız-şartsız tanımlarını istememizin bizim en doğal hakkımız olduğunu vurgulamaktadır. Bu bakımdan milli bağımsızlığın ve milli egemenliğin en önemli unsuru olan böyle ulvi bir düşüncenin ve haklı isteğimizin bize verilmemesi halinde başka milletlerin sorumlu ya da bundan dolayı akacak kanın mesuliyetinin kendimiz olamayacağını ifade etmektedir. *“Bizi, milli davamızı takipten yıldırarak hiçbir vasıta, hiçbir kuvvet düşünülmiş değildir. Milli davamız, bizim hayatımızdır. Hayatına suikast edilen en zayıf yaratıkların bile bu isteğe karşı, isyan ve nefretle son nefese kadar, kendisini müdafaaya çalışmasından daha doğal bir şey yoktur”* (Atatürk, 1922: 229).

SONUÇ

Atatürk'ün gerek doğduğu ve çocukluğunu geçirdiği ve gerekse balkanlardaki azınlıklar ile birlikte yaşadığı dönem onun siyasal birikiminin oluşmasına vesile olmuş, azınlık ve azınlık kültürü ile teması bu ayrıcalıklı zümrelerin bundan sonraki stratejilerinin oluşmasının ne şekilde oluşacağı konusunda Atatürk'ün ufkunu açmış ve ortaya koyduğu düşünceler, onun ne kadar haklı olduğunu göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı sonrasında 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurma sevdasını iyice gün yüzüne çıkartan ve bu yörelerde yaşayan insanların Ermeniler tarafından soykırıma uğratılması dünya kamuoyunda yanlış bilinenin aksine aslında gerçek soykırımın Türkler tarafından değil, Ermeniler tarafından gerçekleştirildiğinin gerçek kanıtıdır. Başta vilâyet-i sitte olmak üzere çok geniş bir coğrafi sahayı kendilerine yurt olarak isteyen, bu amaçla bu yörelerde yaşayan Müslüman Türk'ün hukukunu ayaklar altına alarak, görülmemiş ölçüde zulüm ve baskı politikası uygulayan Ermeniler, doğu cephesinde TBMM ordularını karşılarında buldular. Mustafa Kemal Paşa Ermeni sorunu konusundaki ifadeleriyle Ermenilerin haksızlığını ve Türk Milleti'nin haksız suçlamayla karşı karşıya bırakıldığını ifade ile bu konudaki duyarlılığını üslup ve tarzıyla ortaya koymuş, Türk aydınının tercümanı olmuştur.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Belgeleri:

- B O A. HR. SYS. MÜ. 160-51- (01.06.1919).
- B O A. HR. SYS. HU. 136-(21.06.1919).
- B O A. HR. SYS. MÜ. 57/4-(21.06.1919).
- B O A. HR. SYS. HU. 136-(18.07.1919).
- B O A. HR. SYS. HU. 136-(19.07.1919).
- B O A. HR. SYS. HU. 136(10.07.1919).
- B O A. HR. SYS. MÜ. 57/4,(19.07.1919).
- B O A. HR. SYS. HU.136,(14.07.1919).

- BOA. HR. SYS. HU. 136,(21.07.1919).
 BOA. HR. SYS. HU. 136,(25.07.1919).
 BOA. HR. SYS. HU. 136-(26.07.1919).
 BOA. HR. SYS. HU. 136-(14.07.1919).
 BOA. HR. SYS. HU. 136, (07.06. 1919).
 BOA. HR. SYS. MÜ. 57/4-(07.07.1919).
 BOA. HR. SYS. HU. 136- (08.07.1919).
 BOA. HR. SYS. HU. 137-(09.07.1919).
 BOA. HR. SYS. 2878/27-(04.06.1920).
 BOA. HR. SYS. 2556- 1/171.(05.06.1920).
 BOA. HR. SYS. 2635- 3/31(29.02.1920).

2. Süreli Yayınlar:

- İkdam, (8 Haziran 1919).
 İkdam, 14 Şubat 1920.
 İkdam, (02.04.1920).
 Tanin, (28.10.1913).
 Tanin, 08.03.1913)
 Tanin, (14.09.1913).
 Vakit, (21.02.1920)

3. Basılı Eserler

- ARBERRY, Arberry A. (1969), *Reigion in the Middle East*, Volume:I, Cambridge University Press, Cambridge.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal. (1922), *TBMM Üçüncü Toplanma Yılı Açış Konuşması*. (1 Mart 1922).
- ATATÜRK, Mustafa Kemal. (1922), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal.(2000), *Nutuk*(1919-1927), c. III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- AZADIAN, Edmond Y. (1999), *History and Move:Views, Interviews and Armenian Issues*, WSU Press.
- BAYUR, Yusuf Hikmet. (1982), *Türk İnkılap Tarihi*, c. II-Kısım:III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Belgelerle Ermeni Sorunu-BES*. (1992), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- BRYCE James and TOYNBEE Arnold; *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916-Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce*, Uncensored Edition.
- DEMİR Ömer ve ACAR Mustafa. (1997), *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, İstanbul.
- ERİM, Nihat. (1953), *Devlelerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri-Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, c. I, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- GIDNEY, James B. (1967), *A Mandate for Armenia*, The Kent State Universty Pres, Ohio.
- HÜSEYİN NAZİM PAŞA. (1994), *Ermeni Olayları Tarihi*, c. I-II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- KOCATÜRK, Utkan. (1999), *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Ankara.

- KÜÇÜK, Cevdet. (1984), *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı(18178-1897)*, İstanbul.
- LANGER, William L. (1972), *The Diplomacy of Emperializm(1890-1902)*, Alfred Knoph Press, New York.
- MAZICI, Nurşen. (1987), *Belgelerle Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni-(1878-1918)*, İstanbul.
- NALBANDIAN, Louise. (1963), *The Armenian Revolutionary Movement*, Los Angeles.
- SHAW, Stanford J. (1980), "Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire-1885-1914-Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları-I*, Ankara.
- SOYSAL, İsmail. (1983), *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.
- ŞAHİN, Naci. (2005), "Ermeni Sorunu ve Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Doğu Anadolu'da Ermeni Faaliyetleri" *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, c.VII-I (Haziran).
- TANSEL, Selahattin. (1991), *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TOYNBEE, Arnold J. (1923), *The Western Question in Greece and Turkey*, London.
- WALKER, Christopher J. (1980), *Armenia The Survival of a Nation*, London.